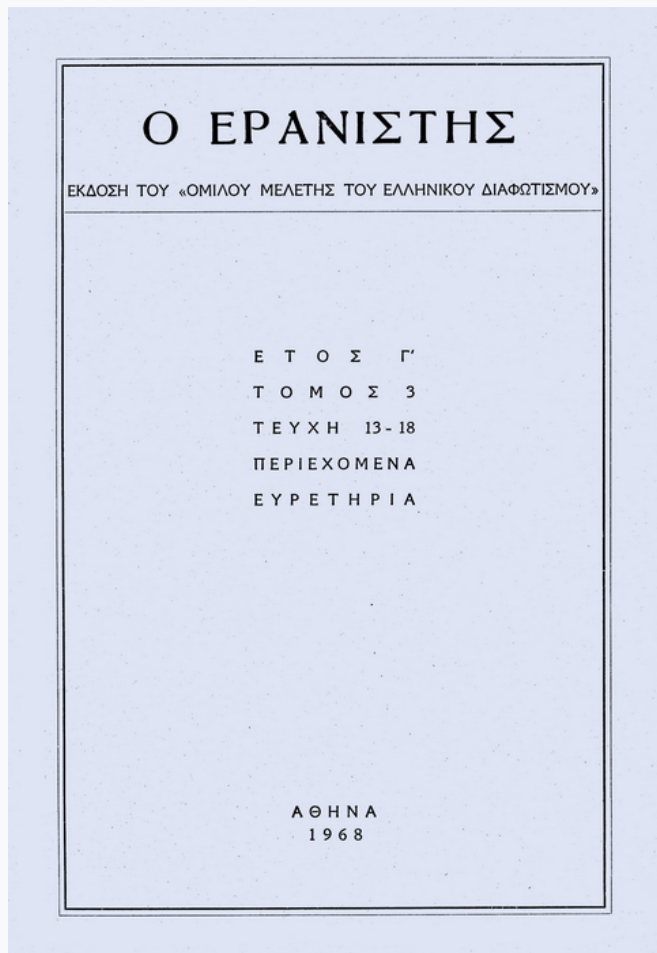

The Gleaner

Vol 3 (1965)

Δύο ακόμη αθησαύριστα απόγραφα του «Ρωσσαγγλογάλλου»

Κ. Θ. Δημαράς

doi: [10.12681/er.9450](https://doi.org/10.12681/er.9450)

Copyright © 2016, Κ. Θ. Δημαράς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Δημαράς Κ. Θ. (2016). Δύο ακόμη αθησαύριστα απόγραφα του «Ρωσσαγγλογάλλου». *The Gleaner*, 3, 1-11.
<https://doi.org/10.12681/er.9450>

ΔΥΟ ΑΚΟΜΗ ΑΘΗΣΑΥΡΙΣΤΑ ΑΠΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ 'ΡΩΣΣΑΓΓΛΟΓΑΛΛΟΥ'

Κατὰ καιρούς ἔχει σχολιασθεῖ μία ἀπὸ τὶς ἰδιοτυπίες τῆς μεταγενέστερης παιδείας μας : ἡ ζωντανὴ παρουσία τῶν χειρογράφων παραδόσεων σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου στὴν Δύση ἔχει πιά ἐπικρατήσει κανονικὸ μέσον γιὰ τὴν μετάδοση τῶν ἰδεῶν καὶ γιὰ τὸν πολλαπλασιασμό τῶν ἀπογράφων, ὁ τύπος. Μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει ὡς ἓναν βαθμὸ ἐξαιρέση, ἀκριβῶς μάλιστα προκειμένου γιὰ τὸ εἶδος ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, τὴν σάτιρα, τὸν λίβελλο : οἱ περίφημες *pasquinades* τῶν ὁποίων ἡ τεχνικὴ εἶχε παραδοθεῖ καὶ σ' ἐμᾶς, εἶναι κάποτε, στὰ μεταγενέστερα χρόνια, τυπωμένες, ἀλλὰ πολὺ συχνὰ εἶναι καὶ χειρόγραφες. Ὅμως ὁ παραλληλισμὸς δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραπλανήσει : πρῶτα - πρῶτα πρόκειται γιὰ σύντομα κείμενα, ποῦ χωροῦν σὲ ἓνα φύλλο χαρτί, καὶ ὕστερα εἶναι ὅπλα ποῦ ἀποβλέπουν σὲ ἄμεσες, συνήθως προσωπικὲς, ἢ καὶ ἄλλες, συνέπειες· μὲ κανέναν τρόπο δὲν μποροῦμε νὰ ἐφαρμόσουμε τοὺς κανόνες αὐτοὺς, εἴτε, ἔστω καὶ τὸν ἓνα μόνο ἀπὸ τοὺς δύο, στὸ ἔργο ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, στὸν Ρωσσαγγλογάλλο¹.

Ἐμίλησα ἀλλοῦ, πάρεργα, γιὰ τὸ ἔθιμο τῆς ἀντιγραφῆς, ποῦ τὸ παρακολουθοῦμε, σὲ μαθηματάρια, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἔργα ὄχι μόνον τῆς σχολικῆς πράξης, σχεδὸν ὡς τοὺς καιροὺς μας. Ὅσο, ὅμως, κι ἂν δὲν πρόκειται νὰ ἐπεκταθῶ ἐδῶ στὸ θέμα τοῦτο, πέρα ἀπὸ ὅσο μοῦ εἶναι ἀπαραίτητο, νομίζω σκόπιμο νὰ σημειώσω καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς τουλάχιστον θεωρητικοῦ τῆς *καλλιγραφίας*, σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου ἄρχιζαν καὶ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο νὰ ἀκούγονται τὰ ἐγκώμια τῆς τυπογραφίας· θεωρητικοῦ σπουδαίου, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ τὸν Καταρτζῆ : ἀνάμεσα στὰ μέτρα τὰ ὁποῖα συσταίνει γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς παιδείας, εἶναι καὶ τὸ

1. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ σημειώματός μου αὐτοῦ προϋποθέτει ὅτι ὁ ἀναγνώστης ἔχει τὸν τρόπο νὰ συμβουλευθεῖ παράλληλα τὶς δύο προηγούμενες ἐργασίες μου ἐπὶ τὸ θέμα : Ἀδῆλου, *Ρωσσαγγλογάλλος*, ἔκδοσις καὶ σχόλια Κ.Θ. Δημα-

ρᾶ, 1948 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν 'Αγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις') καὶ Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Τὸ κείμενο τοῦ «Ρωσσαγγλογάλλου» Θεσσαλονίκη 1960* (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. 'Ἑλληνικά', ΙΖ').

νά καλλιεργηθεῖ ἡ καλλιγραφία στοὺς νέους. Εἶναι ἀλήθεια κάτι ἀξιοπρόσεκτο αὐτὴ ἢ λαχτάρα του νὰ μὴν καθυστερήσει περισσότερο ἢ προαγωγή τοῦ γένους : ὅπως θυσιάζει τὶς γλωσσικὲς του πεποιθήσεις, κι ἂς πιστεύει ὅτι μόνο μ' αὐτὲς μποροῦν νὰ ἐπιτευθοῦν θετικὰ ὠφελήματα, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θυσιάζει καὶ τὸ ἰδανικὸ τῆς τυπογραφίας. Εἶναι, ἄλλωστε, σὲ θέση νὰ ξέρει πόσο ὀλίγη ἐστάθηκε ἡ προκοπὴ τῆς τυπογραφίας τοῦ Βουκουρεστίου, καὶ θὰ ἀπευχόταν ἓνα δεῦτερο πείραμα : «ὄλα τὰ πεπολιτευμένα ἔθνη τοῦ κόσμου ἔχουν ἀρχὲς τῆς καλλιγραφίας· οἱ Εὐρωπαῖοι ἔχουν καλλιγραφία καὶ τύπο· ἐμεῖς μῆτε τὸ ἓνα μῆτε τ' ἄλλο· γιὰ τὸν τύπο κἂν χρειάζεται σερμαγές, ἀμὲ γιὰ μιὰ ζουγραφιά τί χρειάζεται ;»¹

Καὶ περνάει πάλι στὴν ψυχολογία : «ξέροντας κανεὶς νὰ γράψ' ὄμορφα, τὸν ἔρχεται ὄρεξι καὶ νὰ γράφῃ». Ἐδῶ, ἀφήνοντας τὰ ἄλλα, ξαναβρίσκουμε καὶ τὸ θέμα μας. Ἐκεῖνο ποῦ δὲν ἐλέχθηκε, ὅσο ξέρω, ποτὲ ὡς τώρα, σχετικὰ μὲ τὰ ἱστορικὰ τῆς παιδείας μας, εἶναι αὐτὴ ἡ «μηχανικὴ ὑποτύπωση» τὴν ὁποία ἐξασφαλίζει τὸ γράψιμο, ἡ ἀντιγραφὴ. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ ἄνθρωποι ἐμάθαιναν τότε καλύτερα τὰ ἑλληνικὰ παρὰ σήμερα εἶταν καὶ ἡ ἀδιάκοπη ἀντιγραφὴ τῶν κειμένων ἐπάνω στὰ ὁποῖα ἐμελετοῦσαν τὴν γλώσσα. Μὰ ὑπῆρχε καὶ κάτι ἄλλο, ποῦ μᾶς φέρνει ἄμεσα στὴν ἰδιόζουσα ψυχολογία τοῦ καιροῦ : εἶναι ἡ ἐξοικείωση μὲ τὸ ἀντιγραφόμενο κείμενο, ἡ ἀνετη σχέση ἢ ὁποῖα σὲ καιροὺς ὁποῦ καὶ τὸ τυπωμένο γινόταν ἀντικείμενο αὐθαιρέτων ἐπεξεργασιῶν, εἶταν ἀπόλυτη πιά προκειμένου γιὰ τὸν ἀντιγραφέα : ὁ πειρασμὸς νὰ ἀνανεώσει ἓνα κείμενο ποῦ δὲν εἶναι κἂν παραδομένο ἀπὸ τὸν τύπο ἢ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, ἓνας πειρασμὸς ποῦ ἔμοιαζε μᾶλλον μὲ ὑποχρέωση γιὰ τὴν συνείδηση τῶν ἀντιγραφέων, εἶναι τόσο ἰσχυρὸς ὥστε κι ἐμεῖς σήμερα νὰ μὴν ξενιζόμαστε ὅταν ἀπαντοῦμε τὰ ἴδια κείμενα μὲ βαθιὲς γλωσσικὲς ἢ ἄλλες ἀλλοιώσεις. Παράδειγμα, ὄχι μοναδικό, ἢ ἐπιστολὴ τοῦ Παρίου πρὸς τὸν Κοραῆ. Μὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτό, δὲν ὑπάρχει ἡ ἔννοια κἂν τῆς προσήλωσης πρὸς τὸ γράμμα τοῦ κειμένου, προκειμένου μάλιστα γιὰ γλωσσικὲς ἐπεξεργασίες : ἡ κατανυκτικὴ στάση τοῦ σημερινοῦ φιλολόγου ἐμπρὸς στὴν γραπτὴ παράδοση εἶναι ἀκατανόητη γιὰ τὸν λόγιό ποῦ ζοῦσε σ' αὐτοὺς τοὺς χώρους πρὶν ἀπὸ ἑκατὸν πενήντα χρόνια. Σκέπτομαι τὸν Κοραῆ καὶ ὅλη τὴν σχολὴ τῶν διορθούντων· σκέπτομαι τὸν Τρικούπη

1. Καταρτζῆς, *Τὰ Εὐρισκόμενα*, Ν(έα) ἀκόμη κυκλοφορήσει).
Ἐ(λληνικὰ) Κ(είμενα), σ. 69 (δὲν ἔχει

ὅταν ξαναβγάξει τοὺς λόγους του : βεβαιώνει ὅτι τοὺς ἀφήνει ὅπως εἶναι, μαρτυρίες τῶν διαδοχικῶν σταδίων τῆς γλωσσικῆς μας ἱστορίας, καὶ ὅμως, παρὰ τὴν ἱστορικὴ αὐτὴν βεβαίωση καὶ συνείδηση, τοὺς κάνει ἐλαφρῆς γλωσσικῆς ἐπεξεργασίας.

Ὁ Ρωσσοαγγλογάλλος δὲν φαίνεται νὰ ἐτυπώθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη μερικὴ του παρουσίαση στὶς σημειώσεις τοῦ Childe Harold, Φεβρουάριου τοῦ 1812, οὔτε καὶ φαίνεται νὰ ἔγινε ποτὲ στὰ χρόνια του ἀντικείμενο ἐκδοτικῶν φροντίδων ἀπὸ Ἕλληνα λόγιον. Ἐνωῶ ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ τεκμήρια ὅσα ἔχουν ἀρχίσει νὰ ἀθροίζονται γύρω στὸ ἔργο αὐτὸ δὲν ὀδηγεῖ μὲ κάποια ἀνεκτὴ πιθανότητα στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἔργο ἐκυκλοφόρησε ποτὲ ἀλλιῶς παρὰ χειρόγραφο στὸν ἑλληνικὸ ἀναγνώστικὸ χῶρον. (Ὡστόσο, κανεὶς ἀπὸ τοὺς πρώτους μάρτυρες δὲν γράφει κατηγορηματικὰ ὅτι πρόκειται γιὰ χειρόγραφο : Βύρωνας 1812, Hobhouse 1813, Leake 1814· σ' αὐτοὺς προσθέτω τὸν Λόγιον Ἐρμῆ τοῦ 1816, ὁ ὁποῖος μιλεῖ γιὰ τὸ ἔργο ἐξαφορμῆς τοῦ Leake ἢ μᾶλλον μιᾶς γερμανικῆς βιβλιοκρισίας γιὰ τὸν Leake, καὶ πάλι μὲ τρόπο πού δὲν δείχνει ἂν ὁ λόγος εἶναι γιὰ χειρόγραφο ἢ γιὰ ἔντυπο). Φανερὸ εἶναι ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ ἐγνώριζε τὸ ἔργο· ἀλλὰ μένουμε μὲ τὴν ἀμφιβολία ἀναφορικὰ μὲ τὸ τύπωμα· ἂν ἤξερε κάτι, ἢ ἂν ἤθελε νὰ μιλήσει, εἶχε γιὰ τοῦτο μία πρόσθετη ἀφορμὴ, ἀφοῦ ἀκριβῶς ὁ συντάκτης τοῦ γερμανικοῦ περιοδικοῦ ἐκφράζει κι αὐτὸς τὴν ἀπορία ἂν ὁ Leake μιλεῖ γιὰ χειρόγραφο ἢ γιὰ ἔντυπο ἔργο¹.

Δίπλα στὶς φιλολογικῆς πηγές, τὴν ἴδια σιωπὴ ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὶς ἀρχειακῆς καὶ βιβλιοθηκονομικῆς ἀναζητήσεις : κανεὶς δὲν ἀνεκοίνωσε, σὲ παλιὰ ἢ σὲ καινούρια χρόνια, ἔχνη τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἔντυπα. Οἱ προσωπικῆς μου ἔρευνες στὰ τρία ἀρχεῖα τῶν τριῶν πρώτων μαρτύρων δὲν ἀπέδωσαν : στὸ ἀρχεῖο τοῦ John Murray (στὴν κατοχὴ πάντοτε τῆς οἰκογενείας τοῦ ἐκδότη), ὅπου σώζονται ἐνδιαφέροντα χαρτιά ἀπὸ τὸ πρῶτο ταξίδι τοῦ ποιητῆ· στὴν Ἑλλάδα, δὲν ὑπάρχει τίποτε σχετικὸ. Ἀντίθετα· στὰ χαρτιά τοῦ Hobhouse, στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο, βρίσκεται ἓνα χειρόγραφο κολοβό· πρέπει νὰ εἶναι ἐκεῖνο πού εἶχαν δώσει στὸν Βύρωνα, μιὰ πού ὁ Hobhouse γράφει ὅτι τὸ γνωρίζει ἀπὸ τὸν ποιητῆ. Στὸ ἀρχεῖο τοῦ Leake, πού ἐσωζόταν στοὺς ἀπογόνους του ὅταν τὸ ἐμελέτησα, δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἔντυπο, φυσικὰ, ἀλλὰ οὔτε χειρόγραφο, οὔτε καὶ μνεῖα του· ἢ τάξην μὲ τὴν ὁποία εἶχε διαφυλαχθεῖ τὸ

1. ΔΕ, 1816, σ. 400.—«Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung», Δ', 1816, 150 κ.έ., ἰδίως στὴν σ. 186.

ἀρχεῖο τοῦτο, παρεῖχε ἔντονη ἐγγύηση ὅτι τὸ κείμενο δὲν ἐχάθηκε τυχὴν σὲ μεταγενέστερα χρόνια. Ἡ παράδοση τῶν δύο γραφῶν, Leake (ἔντυπο) καὶ Hobhouse (χειρόγραφο), δίνει σίγουρη ταύτιση τῶν δύο σὲ ὅλα τὰ καίρια σημεῖα, σὲ ὅσα τυχαίνει νὰ διασταυρῶνονται τὰ δύο ἀπόγραφα· τοῦτο φαίνεται φυσικό, γιατί ὅπωςδήποτε πρέπει καὶ μὲ τὰ δύο νὰ βρισκόμαστε ἀρκετὰ κοντὰ στὴν ἀφετηρία τοῦ ἔργου, καὶ συνεπῶς νὰ μὴν ἔχουν ἀκόμη ἀρχίσει οἱ ἀντιγραφεῖς τὶς ἐπεξεργασίες τους. Ὅμως τὸ ἀπάνθισμα πού δίνει ὁ Leake ἔχει περιλάβει στίχους τοὺς ὁποίους εἶτε ἀγνοοῦσε ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου Hobhouse εἶτε ἐπήδηξε. Πρόκειται, λοιπόν, ἀσφαλῶς, γιὰ κοινὴ παράδοση καὶ γιὰ δύο χωριστὰ ἀπόγραφα : ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά τὸ βυρωνικὸ πού ἐπέρασε στὸν Hobhouse, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τὸ χειρόγραφο πού ἐχρησιμοποιοῦθη ἀπὸ τὸν Leake καὶ σήμερα λανθάνει. Μερικὲς μικρὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ δύο μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν ἀπὸ τὶς ἀτέλειες τῆς ἑλληνομαθείας τοῦ Leake, ἢ ἀπὸ ἐνδιάμεση ἐπεξεργασία τοῦ κοινοῦ προτύπου. Γιὰ τὴν δυνατότητα, ἄλλωστε, τέτοιων ἐνδιαμέσων ἐπεξεργασιῶν θὰ ποῦμε ὕστερα λίγα λόγια ἀκόμη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτά, τὸ ἕνα μαρτυρημένο, τὸ ἄλλο σωζόμενο, ἐγνωρίζαμε ὡς τώρα δύο ἄλλα : τὸ ἕνα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Κρίνου· τὸ ἄλλο θρῖσκεται στὸ Ἅγιον Ὄρος. Γιὰ τὸ πρῶτο, ἢ προέλευσή του μᾶς ὁδηγεῖ μὲ πιθανότητα πρὸς τὸν Ψαλίδα : εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Στ. Κρίνος εἶχε στὴν κατοχὴ του τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ψαλίδα· τοῦ τὸ εἶχε πουλήσει, πενόμενος στὴν Ἀθήνα, ὁ πρεσβύτερος γιὸς τοῦ Ψαλίδα, Πέτρος. Στὰ κιβώτια τὰ ὅποια περιεῖχαν ἀλληλογραφία, διδακτικὰ καὶ ἄλλα χαρτιὰ τοῦ Ψαλίδα, ἐβρῆκα ἕνα ἀπόγραφο τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου. Ἡ προέλευσή του δὲν θεμελιώνεται ἀπόλυτα ἀπὸ αὐτὸ τὸ συγκύρισμα, ἀλλὰ ἡ ὄλη ἐντύπωση τὴν ὅποια ἔδινε τὸ ἀρχεῖο εἶναι ὅτι ἀποτελοῦσε ἕνα σύνολο, καὶ ὅτι δὲν εἶταν ἀπλῶς σύλλεκτα ἀπὸ τὸν Κρίνο χαρτιὰ. Ὡστόσο, καὶ ἂν θεωρήσουμε πιθανὸ ὅτι ἀνήκε στὸν Ψαλίδα, μένουν ἄλλα ἐρωτήματα : Πρῶτα πρῶτα ποιά εἶναι ἡ ὀργανικὴ σχέση τοῦ κειμένου μὲ τὸ ἀρχεῖο ; Κι ἀκόμη, ἀνήκει στὴν γιαννιώτικη ἢ τὴν ἐπτανησιώτικη περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ παλαιοῦ διδασκάλου ;

Πάντως ἡ παράδοση τὴν ὅποια ἀντιπροσωπεύει, κι ἄς φαίνεται τὸ ἴδιο νὰ ἀνήκει στὸν ἀρχόμενον ΙΘ' αἰῶνα, δὲν μοιάζει νὰ εἶναι παλιά : τὸ κείμενο παρουσιάζει δύο ἔντονα χαρακτηριστικὰ, τὴν τροπὴν, δηλαδή, πρὸς τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν συστηματικὴ προτίμηση τοῦ ἔρου Ἑλλὰς καὶ τῶν παραγῶγων του ἀπὸ τὸν ἔρο Γκραικία καὶ τὰ παράγωγά του. Καὶ τὸ πρῶτο καὶ τὸ δεῦτερο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ συνθέτου

ένα κλίμα μεταγενέστερο, μετά, ἄς ποῦμε, τὰ διδάγματα τοῦ Κοραΐ ἢ τὰ κηρύγματα τοῦ Δούκα. Στὰ κείμενα Hobhouse καὶ Leake παρουσιάζεται μία ἐναλλαγή ἀνάμεσα στοὺς δύο ὄρους, καὶ μία τάση νὰ ξεχωρίζει ἡ Ἑλλάδα προκειμένου γιὰ τὰ ἀρχαῖα πράγματα, καὶ ἡ Γραικία γιὰ τὰ νέα. Στὸν κώδικα Κρίνου, ὅπου μπορεῖ νὰ φύγει ἡ Γραικία, φεύγει, καὶ κάποτε ἄς εἶναι καὶ μὲ τρόπο πού βιάζει τὸ μέτρο ἢ τὸ νόημα: ἡ ἰαμβικὴ διποδία *χαῖρε Γραικέ*, πρῶτο ἡμιστίχιο πολιτικοῦ στίχου, παίρνει μιὰν ἄμετρη τροχαϊκὴ ἢ ἀναπαιστικὴ μορφή: *χαῖρε Ἑλλη*· στὸν Hobhouse, οἱ ξένοι ἀπαντοῦν *ἓνα Γραικὸν φιλέλληνα* ἐνῶ στὸν Κρίνο *ἓνα Ἑλληνα φιλόπατρι*, ἀλλὰ στὸν πρῶτο στίχο ἡ προσφώνηση ἔχει μείνει, «Εἰπέ μας, ὦ φιλέλλην» (*φιλέλληνα*, μὲ ἀκριβέστερη, δηλαδὴ, τήρηση τοῦ μέτρου στὸν Hobhouse). Ἄλλοῦ, πολὺ χαρακτηριστικά, τὸ *Γραικίας* ἔγινε *πατρίδος*. Παρόμοια οἱ στίχοι:

*Χριστός, μᾶς λέγουν, ἐλευθερίαν θέλει,
εἰς ἡμᾶς δὲ δεσμεῖν καὶ λύειν πέλει,*

πού ἀπαντοῦν σὲ μόνο τὸν κώδικα Κρίνου, ἀπέναντι στὶς τέσσερις ἄλλες παραδόσεις οἱ ὁποῖες δίνουν

*Χριστός, μᾶς λέγουν, θέλει λευθερίην,
ἡμεῖς δ' ἔχομεν τὸ δεσμεῖν καὶ λύειν,*

ἀποτελοῦν προσπάθεια ἐξαρχαΐσμοῦ. Τέλος ὁ ὅρος *παππάζεις* ἀντικαταστάθηκε στὸν κώδικα Κρίνου μὲ τὸ ρῆμα *κομπάζεις* πού παρέχει λιγότερο ὀρθὸ ἀλλὰ πιὸ εὐκόλο νόημα'.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς θὰ ἀρκοῦσαν νὰ μᾶς πείσουν ὅτι τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἀντιπροσωπεύει μεταγενέστερη παράδοση, ἂν δὲν εἶταν κιόλας γνωστὸ ὅτι τὸ σχῆμα *Γραικία* > Ἑλλάς εἶναι τὸ μόνο πού ἔχουμε στὸν ἀρχόμοιο ΙΘ' αἰῶνα, ἐνῶ τὸ σχῆμα Ἑλλάς > *Γραικία* εἶναι ἀνύπαρκτο. Ἄν ὅμως οἱ τέτοιες ἀλλαγὲς ἔγιναν ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ ἔργου ἢ ἀπὸ ἄλλους, δὲν ἔχουμε ἀποφασιστικὰ τεκμήρια γιὰ νὰ κρίνουμε. Ἐνα ἀπόγραφο στὰ χέρια ἐκείνου πού συνέταξε τὴν ἀρχικὴ μορφή, εἶναι πάντοτε πειρασμὸς γιὰ κάποιες ἀλλαγές: στὸ νὰ παρακολουθεῖ τὸν

1. Παραπέμπω στοὺς πίνακες πού συνοδεύουν τὸ σημειώμά μου καὶ στὸ ὑπόμνημά τους. Οἱ γραφικὲς παραστάσεις, κάθε λογῆς, καὶ σύμφωνα πάντοτε μὲ τοὺς εἰδικούς ὄρους ἐμπρὸς στοὺς ὁποίους βρίσκεται ὁ φιλόλογος, εἶναι χρήσιμες γιὰ νὰ ξεκαθαρίζουν τὰ προβλήματα καὶ νὰ δίνουν ἐνιαῖες εἰκόνες τῶν

φαινομένων. Ἐμεῖς διατάζουμε νὰ τίς ἐφαρμόζουμε στὶς μελέτες μας· ἂν ὅμως οἱ παλαιότεροι φιλόλογοι ἔδειχναν τὴν ἴδια δειλία στὴν παρουσίαση τοῦ προβληματισμοῦ τους, δὲν θὰ εἴχαμε τὰ στέμματα τῶν κωδίκων καὶ τὸ φῶς πού χύνουν στὶς ἔρευνές μας.

συγγραφέα πού εξελίσσεται. "Όταν θά μπορέσουμε νά εξακριβώσουμε μέ απόλυτη ασφάλεια τήν χρονολογική διάταξη τῶν διαφόρων ἀπογράφων τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου, καί τήν προέλευσή τους, ἡ εὐελιξία πού χαρακτηρίζει τήν νεοελληνική χειρόγραφη παράδοση θά μᾶς χαρίσει ἕνα ἀκόμη ἐργαλεῖο γιά νά μελετήσουμε ἀποτελεσματικά τήν πορεία τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτικοῦ καί κοινωνικοῦ στοχασμοῦ. "Όμως στό μεταξὺ ἔχουμε νά συνεχίσουμε τόν ἔλεγχο τῆς γραπτῆς παράδοσης τοῦ ἔργου

Τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἁγίου Ὁρους εἶναι μεταγενέστερο καί πολὺ ἄσχημα δημοσιευμένο¹: σέ τέτοιο βαθμὸ ὥστε πολλές φορές διστάζει κανεὶς νά ἐμπιστευθεῖ τίς γραφές του, ὅταν παραλλάζουν ἀπὸ τίς ἄλλες παραδόσεις, καί κάποτε μετανιώνει ὅταν ὀπωσδήποτε τίς ἐμπιστευθεῖ. Ὡστόσο, ὅπου δὲν πρόκειται γιά παραναγνώσεις ἢ γιά αὐθαίρετες διορθώσεις τοῦ ἐκδότη, γίνεται φανερό ὅτι ἀνήκει σέ καλὴ παράδοση, ἀνεξάρτητη πάντως ἀπὸ τήν παράδοση τοῦ χειρογράφου Κρίνου: περισσότερες ἀπὸ μιὰ φορά συναντιέται μέ τίς γραφές τῆς πρώτης ομάδας, τῶν γραφῶν Leake καί Hobhouse. Ἔτσι θά μπορούσε νά πεῖ κανεὶς ὅτι ἀποτελεῖ τὸ ἐνδιάμεσο ἀνάμεσα στὰ παλιὰ ἀπόγραφα καί στὰ δύο χειρόγραφα τῶν ὁποίων ἡ ἀνακοίνωση εἶναι ἀφορμὴ τοῦ σημειώματός μου τούτου, τῶν χειρογράφων, δηλαδή, Ἰακωβάτων καί Morier, ὅπως μπορούμε συμβατικά νά ὀνοματίζουμε ἐκάτερο ἀπὸ αὐτά.

Γιατί ἡ τύχη θέλησε, μέ ὅποιο τρόπο κι ἂν προτιμᾶμε νά τὴν ἐξηγήσουμε², ὥστε λίγο καιρὸ ἀφοῦ ἀνεκοίνωσα μιὰ δευτέρη, πληρέστερη, μορφή τοῦ σατιρικοῦ ἔργου, στηριγμένη σέ δύο ἀνεκμετάλλευτα πρὶν ἀπόγραφα, τοῦ Hobhouse καί τοῦ Κρίνου, νά μοῦ γίνουν γνωστὰ δύο ἄλλα. Τὸ ἕνα τὸ ἀνεκάλυψα μέσα στὰ χαρτιά τῶν ἀδελφῶν Ἰακωβάτων, στὴν βιβλιοθήκη τῆς οἰκογενείας Τοῦλ, στὸ Ληξούρι. Ἀπὸ τὴν θέση του μέσα στὸ μεγάλο αὐτό, ἀλλὰ μάλλον ἀμετακίνητο ἀρχεῖο, θά εἶχα τὴν τάση νά συμπεράνω ὅτι ἀνήκε στὰ χαρτιά τοῦ Κωνσταντίνου Τυπάλδου, ὁπότε θά μπορούσε κανεὶς νά πιστεῦσει ὅτι εἶναι ἐνδεχόμενο νά ἔφθασε

1. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, ὅσα παραθέτει ὁ ἐκδότης στὴν εἰσαγωγή του, καί ἀπὸ τὰ ποιήματα, ὅσα ὑπάρχουν στὸ χειρόγραφο, συμπεραίνω ὅτι πάντως δὲν πρέπει νά εἶναι τοῦτο παλαιότερο ἀπὸ τὰ χρόνια 1830.

2. Βρίσκουμε ὅτι ἀναζητοῦμε καί ὄχι περισσότερα: μόνο ὅταν ρωτοῦμε

μποροῦν τὰ χαρτιά νά μᾶς δώσουν ἀπάντηση. Αὐτὸς πρέπει νά εἶναι ὁ κανόνας μας: οἱ ἐξαιρέσεις δὲν ἐνδιαφέρουν. Γιά τοῦτο συμβαίνει τόσο συχνὰ ὁ ἐρευνητὴς νά βρίσκει περισσότερα ἀπὸ τὸν ἀρχαιοδίφη: ὁ τελευταῖος περιμένει νά βρεῖ, ἐνῶ ὁ πρῶτος γυρεύει.

στά χέρια του εἶτε ὅταν ἐβρισκόταν στὴν Κέρκυρα, πρὶν ἢ μετὰ τὴν θητεία του στὴν Βενετία, εἶτε ὅταν ἐβρισκόταν, ἀκριβῶς, στὴν Βενετία· θυμίζω, προκειμένου νὰ ἐπανέλθω πρὸς κάτω στὸ θέμα αὐτό, ὅτι στὴν Κέρκυρα ὁ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἔρθει σὲ ἐπαφή μετὰ τὸν Ψαλίδα.

Τὸ ἄλλο ἀπόγραφο ἐδωρήθηκε πρὶν ἀπὸ ὀλίγα χρόνια στὴν Γεννάδειο Βιβλιοθήκη ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τοῦ βρεταννοῦ διπλωμάτη καὶ συγγραφέα David Richard Morier (1784 - 1877) ὁ ὁποῖος εἶταν στὴν Πόλη, τοποθετημένος, γύρω στὰ 1812 καὶ συνδέθηκε μετὰ ἕνα Ἰωάννη Σχινᾶ'. Ἀργότερα ἐσυνεχίσθησαν οἱ σχέσεις μετὰ τοὺς Σχινάδες, ὡς τὸν Ἀγώνα. Εἶπαμε τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ παρουσία ἑνὸς χαρτιοῦ μέσα σὲ ἕνα ἀρχεῖο δὲν ἐκφράζει ὀργανικὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο· ὡστόσο, στὴν περίπτωσή αὐτήν, τὸ μικρὸ τοῦτο ἀρχεῖο βρῖσκεται τόσο ἀπομονωμένο ἀπὸ τοὺς χώρους κυκλοφορίας τῶν ἑλληνικῶν χαρτιῶν, καὶ συνάμα κλεισμένο ἀπὸ πολλὰ χρόνια, ὥστε νὰ μπορούμε μετὰ πολλὴ πιθανότητα νὰ πιστεύουμε ὅτι κάποτε τὸ ἀπόγραφο τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου εἶταν στὰ χέρια τοῦ Morier. Πότε; Δύσκολο εἶναι νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς: τὸ ἀπόγραφο παρουσιάζεται ἀφιερωμένο στὸν Ἀλέξανδρο Πατρινό, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε τοῦτο δὲν σημαίνει τίποτε, καὶ γιὰ τὸ Πατρινὸς ἐξοῦσε σὲ ὅλη τὴν περίοδο πού μᾶς ἐνδιαφέρει, καὶ γιὰ τὸ δὲν γνωρίζουμε ἀπὸ πόσα χέρια ἐπέρασε τὸ χειρόγραφο, οὔτε καὶ σὲ ποιῆς ἐποχές, πρὶν φθάσει στὸν Morier· πάντως καὶ ἡ γραφή καὶ τὸ ἱστορικὸ, ὅπως τὸ ἐξέθεσα σύντομα ἐδῶ, ἐπιτρέπουν ὁποιαδήποτε χρονοσημείωση ἀνάμεσα στὰ 1810, ἢς ποῦμε, καὶ στὰ 1820.

Προσωπικὰ θὰ εἶχα τὴν τάση νὰ τοποθετήσω καὶ τοῦτο καὶ τὸ χειρόγραφο Ἰακωβάτων ἀρκετὰ ἀργὰ μέσα στὸν χρόνον: καὶ τὰ δύο φαίνονται ἐπεξεργασμένα καὶ φροντισμένα, καὶ τὸ γράψιμό τους, ὅσο κι ἂν τέτοιες χρονίσεις εἶναι ἄκρως παρακινδυνευμένες², μοιάζει ὅτι ἀρχίζει νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ὠραία, ὀρθή, στρογγυλὴ καὶ ἀσύν-

1. Μένω ἐπίτηδες στὴν ἀοριστία: τὸ θέμα τῶν Σχινάδων, σημαντικὸ γιὰ τὶς ἐπακρῖβώσεις τὶς ὁποῖες θὰ μπορέσει νὰ μᾶς προσφέρει, δὲν εἶναι ξεκαθαρισμένο· ἐτοιμάζω σχετικὸ μελέτημα, ἀλλὰ πού δὲν τὸ νομίζω ἀκόμη ὄριμον. Ὁ Βλαχογιάννης συνεσκότισε ἀνοικεῖα τὸ ζήτημα στὰ *Ἱστορικά Ραπισματα*.

2. Ἐξεχνοῦμε πάντοτε σ' αὐτὲς τὶς

ζητήσεις ὅτι ἡ μέση διάρκεια τῆς γραφικῆς παραγωγῆς ἑνὸς λογίου εἶναι γύρω στὰ πενήντα χρόνια: σ' αὐτὸ τὸ διάστημα τοῦ χρόνου, τὸ γράψιμο μπορεῖ νὰ ἀλλοιωθεῖ ἀπὸ τὴν ἡλικία, ἀλλὰ ὁ γραφικὸς χαρακτήρας πολὺ σπάνιον εἶναι νὰ ἀλλάξει. Συνεπῶς γιὰ τὰ χρόνια πού μᾶς ἐνδιαφέρουν, ἕνα περιθώριον πενήντα ἐτῶν πρέπει νὰ θεωρεῖται ἀπαιτητό.

δετη γραφή που χαρακτηρίζει τὸν φθίνοντα ΙΗ' αἰώνα. Γιατὶ ἀπὸ ἐδῶ κι ἔμπρὸς τὰ δύο ἀπόγραφα γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνεῖ λόγος τώρα, μποροῦν χωρὶς κανέναν δισταγμὸ, νὰ συνεξετάζονται. Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὰ ἄλλα ἀπόγραφα που παρουσιάζουν μεταξὺ τους ποικιλίες, αὐτὰ τὰ δύο σὲ ὅλα τὰ καίρια σημεῖα τὰ ὁποῖα ἐξεχώρισα γιὰ τὸν ἔλεγχο ἔχουν ἀπόλυτη ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὴν παράδοση : σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἐπίμαχα χωρία δὲν παραλλάζουν. Ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου Ἰακωβάτων ἔχει πολὺ προσεγμένη ὀρθογραφία : τὸ ἔργο μοιάζει γραμμένο ἀπὸ τὸ ἐπιδέξιο χέρι μεταγενεστέρου λογίου· τὸ ἄλλο ἔχει ὀλίγες ἀνορθογραφίες καὶ γενικὰ παρουσιάζει περισσότερη ἀνωριμότητα, ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα, διαφορὰ καμμία ἄξια λόγου δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δύο. Καὶ καθὼς εἶναι τὰ πληρέστερα ἀπὸ ὅλα, μὲ μερικές κοινές παραλείψεις στίχων οἱ ὁποῖοι μπορεῖ καὶ νὰ εἶναι νόθοι, ἢ νὰ ἔχουν ἐκπέσει ἀπὸ ἓνα κοινὸ πρότυπο, μπορεῖ κανεὶς νὰ πιστεῦει ὅτι ἀντιπροσωπεύουν μεταγενέστερα ἀπόγραφα ἀπὸ μιὰ παλιά, καλὴ παράδοση¹.

Τὰ δύο ὅμως αὐτὰ χειρόγραφα, καθὼς μᾶς ἔφθασαν ζευγαρωμένα ἀπὸ δύο κατευθύνσεις διαφορετικές, μὲ ἄξια λόγου ἐχέγγυα γιὰ τὴν ποιότητά τους, νομίζω ὅτι μᾶς φέρνουν ἔμπρὸς σὲ μιὰ κατάσταση κειμένου, ἢ ὁποῖα (γιὰ λόγους τοῦς ὁποῖους ὑπαινίχθηκα κιόλας ἀλλὰ που θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν καὶ πάλι) δὲν μποροῦμε νὰ ὑποθέτουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ἀνταποκρίνεται στὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ κειμένου ὅταν τοῦτο ἐβγήκε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ συντάκτη του, ἀλλὰ μποροῦμε νὰ πιστεύουμε ὅτι ἐκφράζει τὴν μορφή μὲ τὴν ὁποῖα διαδόθηκε σὲ ἀρκετὰ μεγάλο κύκλο ἀναγνωστῶν. Κάτι ἄλλο που μᾶς φέρνουν, ἐπίσης ἀξιόλογο, εἶναι ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ἡ γραπτὴ παράδοση δένει σ' αὐτὰ μὲ κάποιο ὀνοματῖσμα : ἔχουμε, πρῶτα πρῶτα, στὸ χειρόγραφο τῶν Ἰακωβάτων, μιὰν ὑπογραφή στὸ τέλος τοῦ ἔργου. Πρόκειται γιὰ ἐπιδεικτικὴ ψευδωνυμία, ἀπὸ ἐκεῖνες τίς ὁποῖες ἀγάπησε ἡ γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἐκαλλιέργησαν ὕστερα πολὺ καὶ οἱ Ἕλληνες λόγιοι, ὁ Κοραῆς, ὁ Νικολόπουλος, καὶ ἄλλοι. Ὁ συντάκτης ἢ ὁ φερόμενος συντάκτης τοῦ Διαλόγου ὑπογράφεται Φίλος σας ὁ Πολύστονος². ἀμφίβολο εἶναι ἂν τοῦτο θὰ μπο-

1. Ἀπὸ τὸ ἀπόγραφο Ἰακωβάτων λείπουν οἱ στίχοι 44-46 που ὑπάρχουν στὸ ἀπόγραφο Morier. Ἐπειδὴ γενικὰ φαίνεται νὰ πρόκειται γιὰ ἀπλές, γραμμικές, περιπτώσεις, στίς ὁποῖες δὲν ταιριάζουν ἐφαρμογές πολυσύνθετης φιλολογικῆς κριτικῆς, τὸ μόνο που θὰ

μποροῦσε κανεὶς νὰ συμπεράνει εἶναι ὅτι τὸ χειρόγραφο Morier δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ χειρόγραφο Ἰακωβάτων· ἀλλὰ στὴν ἴδια κρίση ὀδηγοῦν καὶ ὅλα τὰ ἄλλα τεκμήρια.

2. Βλ. ἐδῶ τοὺς πίνακες.

Ῥώσος. Ἄγγελος, καὶ Γάλλος.
Κύριοντες τὰν περιήγνοι τῆς
Ἑλλάδος, καὶ βλῆσοντες τὴν ἀδελ-
φείαν ἡμετέραν, ἠρώησαν κατὰρχαί
εἰς τῶν ἡμετέρων φιλελλήνων διὰ τὰ μὲν ἔργα
τῶν ἀδελφῶν καὶ ἀνδρῶν εἰς ἀμνηστοσύνην
εἶτα εἰς βλάστησιν, ἔσθλα εἰς ἡμῶν
ἡμετέρας παρακαλοῦν, καὶ εἰς ἡμετέρας
ἐπιπέμειν ἠφιέλλαντα πῶς ἔσθλα τὴν οὐδὲν
εἶεν.
καὶ τὴν ἀγαθότητα τῶν ἡμετέρων ὑποτίθει.
" Πῶς τῶν ἡμετέρων καὶ ἡμετέρων ἀδελφῶν
ἐπιπέμειν ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας ἡμετέρας.
" Δὲν ἔσθλα ἔσθλα ἡμετέρας ἐπιπέμειν τῶν ἡμετέρων
τῶν ἡμετέρων καὶ ἡμετέρων καὶ τῶν ἡμετέρων.
" Καὶ τῶν ἡμετέρων ἀδελφῶν καὶ ἡμετέρων
καὶ τῶν ἡμετέρων ἡμετέρας ἡμετέρας ἡμετέρας.

1. Χειρόγραφο Hobhouse

Προσῶς.

Ἄχ! πό γένος μου σοχά με καθάρει,
 Μὲ χέρι λάχε σὺς ἰέρους ἡ ἔχει.
 Ἐγὼ ἐσθλὸν ἦεις ἡδύους ἢ ἡν ἔβην,
 ἢ ὡς ἔβην ἔβασα ἢ ἔσχευεν.
 Ἐδύχεα ἴσ' ὄχους σὺς ἔμα ἐγγέλιος,
 καὶ δὲ ἴσχεα ἢ φαι ἔχρος οροσέλιος.
 Ἐρεν σοχά ἔσχα ἢ ἔσχευεν βίχους,
 Πέχην ἢ βὺς τούρκας ἰάδνα δι' ἡχέλιος.
 Τούς σούχους πύχην τούς ἰυρανοῦσα
 ὄμους τούς τούρκους σοχά ἰσ' ἔχρος ἰάδνα.
 Καὶ ἢ ἢ ἔχρος τούρκων ἐκαχέλιος,
 Τὸν ἔσχευεν, ἢ ἔβην γνῶσ' οἱ ἔχρος.
 Τόρον ἐσθλὸν σίσις εἰς ἢ ἔσχευεν,
 εἰς ἔβην ἔχρος ὄμους ἢ ἔσχευεν.
 Καχά ἔσχευεν, ἢ ὄχους τούς ἐκαχέλιος,
 Ἄχ! ἔβην ἔχρος ἢ σὺ ἔβην ἰάδνα,
 Μὲ μὲν ἔσχευεν ἢ ἔσχευεν ἢ ἔσχευεν;
 Ἄχ! ἢ ἔσχευεν ἢ ἔσχευεν ἢ ἔσχευεν.

2. Χειρόγραφο Ἀρχείου Κρίνου

Ρώσσοι, Άγγλοι, και Γάλλοι
καί ποιοτες τῆν Ἑσπέρην τῆς Ἑλλάδος
καί βέλτορες τῆν ἀρχαίης
μετάστασιν ἠρώσαν καί
ἀρχαί ἕνα ἑαυτῶν ἐπιπέδον
ταί μάδοι τῆν αἰθῆραν μετ'
αὐτοί ἕνα Μυλοπολίτην,
ἕνα Βλαχμισίτην, ἕνα
Βουλγαρικῆν, καί ἕνα Βενεζουέλιον.
Τῶν δὲ λέγοι αἰ, ἑνωσθῆναι καί
τῆν ἵσταν
Ἑλλάδα

γρόσια τῆς Βυζαντινῆς ἑξαρχίας, οὐλοῦν χάσασθαι, ἡ ἀπὸ
 τῶν διεσπασθῆναι τῶν ἀπορροῶν τῆρας ἀπὸ τῶν ποταμῶν, ἐπαρῆσαν
 καὶ ἄλλοι τὰ τῶν σιγαῶν, διὰ τὸ μὴ εἶναι ἐπιτηδεύοντες,
 οἱ ἑσπέρου, πόσα ἐναυοφάνη παρρησίαν εὐδοκίαν τοῖς
 ἐδῶ χιόν, καὶ ἐπιδοκίαν ἀρεῶν διακρίσεισθε ἀπὸ
 τῶν κατὰ τὸν ποταμὸν, καὶ ἀρχισαὶ τὰ κατὰ ἀρεῶν
 διὰ ὅτι τῶν ἑσπέρου τὴν ἀποστάσασθαι τῆς Βυζαντινῆς,
 μαχίαν διὰ τῆς διατάξεως μας, ὅτι εἶναι παραρῆσαν
 καὶ ἀρχισαὶ τὰ λέγειν τῶν στρατιῶν εἶναι εἰς ἐδῶ
 εὐδοκίαν διὰ τὸ ὑπάρχειν εἰς τῆς ἑσπέρου τὰ διεσπασθῆναι
 τὸ μένος μας, τὸ μὴ ὑπάρχειν παρρησίαν ἐπιδοκίαν
 γράσαν ὁπότερος πύρρον ἀχαρῆτα ἡ ὅτι οἱ ἑσπέρου
 μάχη ἀπὸ τῶν ποταμῶν τῶν ἑσπέρου, οἱ εἶναι στρατιῶν,
 μὴ τὰ ἐπαρῆσαν, ἡ ἀνάστα ἀπὸ τῆς ἐπιδοκίαν μας,
 τῶν ὁποῖον ἐπαρῆσαν ὅτι οἱ χιόν ψεύδοι τε, ἡ
 οἱ ἑσπέρου εὐδοκίαν, διὰ τῆς ἡμετέρας, ἀε-
 πρῶτα, τῆς ἐπιδοκίαν τῶν χιόν διὰ τῆς ἀρεῶν, ἡ τῆς
 ἡ τῆς ἐπιδοκίαν, οἱ εἶναι εἰς τῆς ἐπιδοκίαν εὐδοκίαν
 τὰ μισοῦν, διὰ τῆς περὶ τὸν ποταμὸν,
 ὁ ἑσπέρου πρῶτα τῆς ἡμετέρας γράσαν ἀπὸ τῆς ἡμετέρας
 ἡμετέρας τῆς ἐδῶ ἀρεῶν, ὅτι τῆς ἀρεῶν, ποταμῶν,
 ποταμῶν, ἡ κατὰ τῆς κατὰ τῆς τῆς τῆς οἱ ἑσπέρου,
 κατὰ τῆς προδοκίαν ἀπὸ τῆς ἡμετέρας, οἱ ἑσπέρου
 τὰ εἶναι τῆς ποταμῶν, μὴ εἶναι τῆς ποταμῶν
 τὰ διὰ τὸ τὰ παρρησίαν, διὰ τῆς ἀρεῶν τῆς ἡμετέρας,
 ὁ ἑσπέρου ὁ ποταμῶν, ἐπαρῆσαν ἀπὸ τῆς ἐπιδοκίαν
 τῆς 2000. ἑσπέρου στρατιῶν, καὶ ἐπιδοκίαν μὴ
 ἐπιδοκίαν μὴ εἰς τῆς ποταμῶν, οἱ τῆς ἀρεῶν
 ἐπιδοκίαν εἰς τῆς ποταμῶν, ὅτι τῆς ἡμετέρας ποταμῶν,
 ἐπιδοκίαν, ἡ ἐπιδοκίαν εἰς τῆς ποταμῶν, διὰ τῆς
 ἀρεῶν εἰς τῆς ποταμῶν ποταμῶν, τῆς ποταμῶν
 τὰ εὐδοκίαν τὰ ἐπιδοκίαν ποταμῶν, τῆς ποταμῶν
 εἰς τῆς ποταμῶν, ποταμῶν, ἡ τῆς ποταμῶν ποταμῶν,
 εἰς τῆς ποταμῶν εἰς τῆς ποταμῶν, ὅτι οἱ ποταμῶν
 τῆς ποταμῶν, οἱ ποταμῶν μὴ ποταμῶν ποταμῶν

9. Αὐτόγραφο ἐπιστολῆς (1822) τοῦ Ἰω. Μάη πρὸς τὸν Μηνῆ Μηνωτιδῆ.
 (Ἀνακοίνωση Φ. Ἡλίου)

ρέσει ποτέ νὰ μᾶς ὀδηγήσει σὲ κάποιο ξεκαθάρισμα, ἀλλὰ πάντως βρισκόμαστε μὲ αὐτὸ σὲ μία βαθμίδα καλύτερα παρὰ πρὶν. Τὸ χειρόγραφο Morier μᾶς προάγει ἀκόμη περισσότερο, ἀφοῦ συνοδεύεται ἀπὸ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολή, ἀνώνυμη, ἀλήθεια, καὶ ἀχρονολόγητη ἀλλὰ μὲ ἐπώνυμο τὸν ἀποδέκτη πού εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Πατρινός, ὁ γνωστός συμπαραστάτης πρῶτα τοῦ Κοραῆ, καὶ ἀργότερα ὑποστηρικτῆς τοῦ Κοδρικᾶ, πενθερός τοῦ Ποστολάκα· ἀλληλογραφία τοῦ τελευταίου αὐτοῦ μὲ τὸν Ψαλίδα μᾶς εἶναι γνωστή¹. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἐπιστόλιό τουτο, μὲ τὸν στόμφο του : «ὦ κολακεία φύγε»· πρόθυμα θὰ τὸ ὑπέγραφε ὁ Πολύστονος.

Εἶναι ὅμως τόσο κοινὰ αὐτὰ τὰ φαινόμενα, αὐτὸς ὁ στόμφος, στὴν προεπαναστατικὴ ἑλληνικὴ εἰκοσαετία, ὥστε παύουν νὰ ἀποτελοῦν ἐνδείξεις : δὲν ξέρει κανεὶς τί ὄνομα νὰ βάλει κάτω ἀπὸ τέτοια ξεσπάσματα, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τῆς Νομαρχίας, καὶ φθάνοντας ὡς τὸν Κάλβο. Ἔγραψα καὶ ἄλλοτε, ἐπανειλημμένα, γιὰ τὴν ὀλίγη σημασία τὴν ὁποία ἀποδίδω, προκειμένου γιὰ ἔργα τοῦ τύπου αὐτοῦ, στὴν ἀναζήτησιν τῆς πατρότητος : τὸ σημαντικὸν εἶναι νὰ κατορθώσουμε κάθε φορὰ ὅπου βρισκόμαστε ἐμπρὸς σὲ ἓνα τέτοιο ἀνώνυμο νὰ ταυτίζουμε μὲ ἀκρίβεια τὸ κλίμα ἀπὸ ὅπου βγαίνει, καὶ ἔτσι νὰ φωτίζουμε τὸ κλίμα ἀπὸ τὴν γνώσιν τοῦ ἔργου, καὶ τὸ ἔργο μὲ ὅ,τι γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ κλίμα. Ὡστόσο δὲν μπορούμε νὰ ἐγκαταλείψουμε τὶς ἀναζητήσεις αὐτές, γιατί δὲν ξέρούμε οὔτε ἡ ἀνεύρεση, οὔτε ἀκόμη καὶ ἡ ἀναζήτησιν, σὲ τί χρήσιμους χώρους μπορούν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν : ἄς θεωροῦμε ὅτι εἶναι καὶ τοῦτο μία ἀπὸ τὶς πολλὰς ἐργασίας ὑποδομῆς τὶς ὁποῖες ἔχει νὰ κάνει ὁ φιλόλογος· τουλάχιστον αὐτὴ ἡ ἀπασχόληση μπορεῖ κάποτε νὰ ἐξαγορασθεῖ μὲ ἱκανοποίηση τῆς φιλοτιμίας καὶ ἔχει τὸ καλὸ ὅτι εἶναι διασκεδαστικὴ. Οἱ δικές μου ἀναζητήσεις ἀναφορικὰ μὲ τὸν Ρωσσαγγλογάλλο δὲν μπορῶ νὰ πῶ ὅτι ἐπροχώρησαν πολὺ πέρα ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου τὶς ἄφησα στὴν πρώτη μου σχετικὴ ἐργασία, τοῦ 1948. Γιὰ τὴν χρονολόγησιν ἀναφέρω μόνον μία σύμπτωση ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἓνα κλείσιμο κεφαλαίου, καὶ συνάμα ἀνοίγει ἄγνωστης σημασίας προοπτικές : εἶχα προτείνει μία τομὴ γύρω στὸ 1805 καὶ στὸ 1806, προκειμένου νὰ ἐξακριβωθεῖ τὸ *terminus ante quem* ἐγράφηκε τὸ ἔργο : ἀληθινά, ὁ συντάκτης του μοιάζει νὰ μὴν γνωρίζει τὸν Διάλογο τοῦ Κοραῆ τοῦ 1805, οὔτε τὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία τοῦ 1806. Ἡ σύμπτωση στὴν ὁποία ἀναφέρομαι εἶναι ὅτι ὁ Camille Latreille σὲ μία ἐργασία του

1. Α. Ι. Βρανούσης, Ἀθανάσιος Ψαλίδας, Ἰωάννινα 1952, σ. 110.

ἀσχετη πρὸς τὸ θέμα μας, μνημονεύει σὲ σημείωση τὸν Ρωσσαγγλογάλλο καὶ γράφει γι' αὐτὸν «dans un poème satirique composé en 1805 par un Grec»¹. κλπ. Μαρτυρία δὲν φέρνει σχετικά, καὶ εἶναι περιττὸ νὰ πῶ ὅτι μεταχειρίσθηκα ἀπὸ καιρὸ ὅσα μέσα διέθετα γιὰ νὰ ἐξακριβώσω τὴν πηγὴ τοῦ Latreille, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα ὡς τώρα.

Αὐτὰ γιὰ τὸν χρόνον· γιὰ τὸν χῶρον μνημονεύω μία σημείωση, κι ἐκείνην ἀμάρτυρη, τοῦ Ν. Κ. Χ. Κωστῆ, ὁ ὁποῖος μιλώντας γιὰ τὸν Ἰωάννη Μάη, ἀναφέρει ὅτι σώζονται «τούτου ἐπιστολαὶ ἱκανῶς περιέργοι καίπερ λίαν ἀνορθόγραφοι οὔσαι, καὶ τις ἀνέκδοτος διατριβὴ κατὰ τοῦ ἱερατείου συντεθεῖσα τῇ 30 Ἰουνίου 1812 ἐν Γαλλίᾳ»². Καὶ μὲ τοῦτο σχετικά δὲν ἔχω τίποτε νὰ προσθέσω : τοῦ Μάη ἐπιστολές, περιέργες καὶ ἀνορθόγραφες, σώζονται πολλές, καὶ μάλιστα ὁ ἀριθμὸς τῶν θησαυρισμένων ἐπιστολῶν του αὐξήσε τελευταῖα αἰσθητά³. ὥστόσο δὲν γνωρίζω τίποτε γιὰ αὐτὴν τὴν διατριβή. Ὅμως ὁ κοινὸς παρονομαστής, γιὰ τὴν ὥρα δὲν εἶναι ὁ Μάης, ὅσο καὶ ἂν γιὰ πολλοὺς λόγους θὰ μπορούσε νὰ πάει κατὰ τὸν ἰδιόρρυθμον ἐκεῖνον Ζακύνθιο ἢ σκέψη μας ἀναφορικὰ μὲ τὸν Ρωσσαγγλογάλλο. Πάλι πρὸς τὸν βορρᾶ συγκεντρώνονται τὰ περισσότερα τεκμήρια : καὶ σὲ τοῦτο ἐπίσης δὲν ἀνακαινίζω τὴν θέση μου τοῦ 1948. Τὸ πρόσωπο τοῦ Ψαλίδα, ὁ κύκλος του, διασταυρώνουν τὴν πιθανότητα νὰ ἐσώθηκε ἓνα ἀπόγραφο στὸ ἀρχεῖο του, νὰ ἐδόθηκε ἀπὸ ἐκεῖνον στὰ Γιάννινα τὸ ἔργο στὸν Βύρωνα καὶ στὴν Κέρκυρα στὸν Τυπάλδο. Πρὸς τὸν Ψαλίδα ἀκόμη μᾶς φέρνουν τὰ σχόλια τοῦ Κοραῆ σχετικά μὲ τὴν ἀλληλογραφία του καὶ τὰ συμβολικά της χαρακτηριστικά⁴, καθὼς καὶ μία συσχέτιση μὲ τὰ Καλοκινήματα, ἄξια προσοχῆς, μὲ τὴν ὁποία κρίνω σκόπιμο νὰ κλείσω τὸ σημειωμά μου τοῦτο : στὸ ἀνώνυμό του αὐτὸ φυλλάδιο, ἀρχίζοντας ὁ Ψαλίδας

1. Π. «L'Acropole», Α', τεύχος 3, τοῦ Δεκεμβρίου 1920, Παρίσι 1920, σ. 362.

2. Νέαι ἐπιστολαὶ Κοραῆ καὶ πρὸς Κοραῆν, π. «Ἀρμονία», Α', 1900, σ. 171, σημ. 2.

3. Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Β.Ι.Ε., Πίνακες ἀρχείου Α. Λουριώτη· ἐπιμέλεια : Β. Π. Παναγιωτόπουλος, 1963.

4. Δὲν ἐξακριβώθηκε ἡ αἰτία τῆς δυσφορίας τοῦ Κοραῆ ('Ἐπιστολαί, ἔκδοσις Δαμαλᾶ, Α', 1885, σ. 450) οὔτε τὸ

νόημα τῶν ἐμβλημάτων καὶ τῶν ἀλληγοριῶν ποὺ ἐκοσμοῦσαν τὰ γράμματα τοῦ Ψαλίδα. Θυμίζω ὅτι τὴν παλιὰ παράστασι τῆς Ἑλλάδας τραυματισμένης, θέμα ποὺ ἔγινε κοινὸς τόπος στὸν ἀρχόμενον ἸΘ' αἰῶνα, μᾶς τὴν διέσωσε ὁ Ψαλίδας στὸ δημοσίευσμά του, Αἰκατερίνα ἢ Β', Βιέννη, 1792, σ. 13 - 14. Ὡστόσο καὶ ἄλλοι κοινὸι τόποι ποὺ θὰ ἄξιζε νὰ ἀπομονωθοῦν καὶ νὰ μελετηθοῦν, ξαναβρίσκονται ἐδῶ· σημειῶνω ἰδιαίτερα : μοῦσες, θρόνος, ἔγγραφες ὑποσχέσεις.

βεβαιώνει ὅτι τρία θηρία, ὁ φθόνος, ἡ χαμέρπεια καὶ ἡ δεισιδαιμονία «κατέστησαν ἐκείνην τὴν ἀρίζηλον καὶ λαμπρὰν Ἑλλάδα, μίαν ὀδελυρὰν καὶ σκοτεινὴν παστάδα». Οἱ λέξεις αὐτὲς φέρνουν στὴν μνήμη μας δύο στίχους ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου:

*Πῶς νῦν ἐκαταστήσατε τὴν φωτεινὴν Ἑλλάδα!
Βαβαί! ὡς ἓνα σκέλεθρον, ὡς σκοτεινὴν παστάδα!*

Τὸ θυρωνικὸ δεῖγμα γράφει: σκοτεινὴν λαμπάδα· ἀπὸ τὰ ἔξι ἀπόγραφα τοῦ ἔργου, ἢ ἔκδοση τοῦ Leake καὶ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἀγίου Ὅρους δὲν περιέχουν τοὺς στίχους αὐτοὺς καὶ ἔτσι, ἢ ἰδιόρρυθμη σύζευξη τοῦ ἐπιθέτου μὲ τὸ οὐσιαστικὸ ἔρρισκεται σὲ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα, μνημεῖο παλιᾶς παράδοσης: στὸ χειρόγραφο Hobhouse, στοῦ ἀρχιεῖου Κρίνου μαζί μὲ τὰ χαρτιά τοῦ Ψαλίδα, καὶ στὰ χειρόγραφα Morier καὶ Ἰακωβάτων¹. Ὡσπου νὰ βρεθεῖ μία κοινὴ πηγὴ τῶν δύο βασικὰ συγγενῶν διατυπώσεων, ἢ ὥσπου μία ἐξωτερικὴ μαρτυρία νὰ μᾶς ἀπαλλάξει ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τίς ζητήσεις, ἔχουμε κάθε λόγο νὰ μένουμε ἐντυπωσιασμένοι ἀπὸ τὴν συνάντηση τῶν δύο τούτων κειμένων, καὶ νὰ σχετίζουμε τὸ ἔργο μὲ τὸν Ψαλίδα καὶ τὸν κύκλο του².

Κ. Θ. Δημαρᾶς

1. Οὔτε οἱ γλωσσικὲς πεποιθήσεις τοῦ Ψαλίδα, οἱ ὁποῖες δὲν γνωρίζουμε πότε διαμορφώθηκαν, οὔτε ἡ ζωὴ του στὰ Γιάννινα ἀποτελοῦν ἀμάχητα ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ ἀποκλείσουμε τὴν συσχέτιση τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου μὲ

τὸ πρόσωπο καὶ μὲ τὴν δράση του.

2. Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ αὐτὴν πρέπει νὰ διορθωθεῖ στὸν πίνακα 6 ἡ στήλη τοῦ στίχου 14 ἢ ὅποια ἐτυπώθηκε λανθασμένα.